

نقشه «بعضی از بلوکات دارالخلافة طهران» نخستین نقشه اطراف تهران^۱

سینا سلطانی

کارشناس ارشد مطالعات معماری ایران؛ پژوهشگر دانشنامه معماری ایران شهر.

Soltani.sina@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۲/۲/۲۸

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۲/۸/۱۶

چکیده

از اطراف تهران یازده نقشه تاریخی در دست است که از میان آنها نقشه «بعضی از بلوکات دارالخلافة طهران» از نظر تاریخی بر دیگر نقشه‌ها مقدم است. این نقشه دربرگیرنده آبادی‌های جنوب شرق و جنوب غرب و غرب دارالخلافة طهران است و دو تاریخ ۱۲۸۰ق و ۱۲۸۴ق در آن مندرج است. از جامع‌ترین نقشه‌های اطراف طهران نقشه عبدالرزاق مهندس بغایری است که در سال ۱۳۲۸ق ترسیم شده است. در نقشه بغایری به شش نقشه دیگر از اطراف طهران اشاره شده است که منابع کار او بوده است. از میان این نقشه‌ها فقط یک نقشه (نقشه اشتال) را می‌شناسیم. اولین نقشه از منابع بغایری نقشه‌ای است موسوم به نقشه عبدالرسول خان مهندس. خصوصیتی که بغایری در معرفی این نقشه در حاشیه نقشه خود آورده با نقشه «بعضی از بلوکات دارالخلافة طهران» منطبق است و به گمان نگارنده این نقشه همان نقشه عبدالرسول خان مهندس است. تاریخ شروع تهیه نقشه در دوره صدارت امیرکبیر بود در فاصله سال‌های ۱۲۶۴ق تا ۱۲۶۸ق. عبدالرسول خان در این دوره مأمور ممیزی بلوکات دارالخلافة بود. احتمالاً این نقشه در سال ۱۲۸۰ق و ۱۲۸۴ق تکمیل شده یا نسخه‌ای مشابه نسخه اولیه در این سال‌ها از روی آن تهیه شده است. عبدالرسول خان مهندس نوه صدراعظم اصفهانی بود و در سال ۱۲۹۱ق درگذشت. نقشه عبدالرسول خان از مهم‌ترین منابع نقشه بغایری بوده و بخش‌های از جنوب و غرب نقشه او از روی این نقشه ترسیم شده است. با توجه به اشاره بغایری این نخستین نقشه‌ای است که از اطراف طهران تهیه شده است.

واژه‌های کلیدی

جغرافیای تاریخی ایران، نقشه‌های تاریخی ایران، نقشه‌های تاریخی اطراف طهران، منابع تاریخ معماری.

اختیار آقای دکتر فرهاد تهرانی قرار دادند و ایشان نسخه‌ای از آن را در مجموعه‌ای که متشکل از ۱۴ لوح فشرده است و شامل اسناد تصویری متنوعی است به مرکز اسناد دانشگاه شهید بهشتی اهدا کردند. این نقشه تا کنون معرفی و منتشر نشده است.

برای آن‌که جایگاه نقشه بلوکات دارالخلافه معلوم شود باید آن را با سایر نقشه‌های اطراف تهران سنجد. با اینکه شمار نقشه‌های اطراف تهران کم نیست اما تعداد فراوانی از آنها شناخته نیست، این‌ها برخی از نقشه‌های اطراف تهران است؛ برخی از آنها چاپ و منتشر شده و برخی دیگر از چشم محققان دور مانده است:

۱. نقشه مناطق تهران، در حدود سال‌های ۱۲۸۰ق تا

۱۲۸۴ق^۱ (تصویر ۱)؛

۲. نقشه اطراف تهران^۲ ترسیم الکساندر فردریش اشتال^۳،

۱۳۱۸ق^۴ (تصویر ۲)؛

۳. نقشه تهران و اطراف، ترسیم عبدالرزاق مهندس بغیری

در سال ۱۳۲۸ق^۵ (تصویر ۳)؛

علاوه بر فواید معمول نقشه‌ها در انواع مطالعات تاریخی هر نقشه تاریخی ویژگی‌های منحصر به خود را دارد. برخی نقشه‌ها به سبب دقت، برخی دیگر به سبب موضوع، و برخی به سبب تقدم تاریخی ممتاز است. نقشه‌های متقدم هر حوزه جغرافیایی معمولاً منبع نقشه‌های دیگر آن نواحی است و در بررسی جغرافیای تاریخی آن ناحیه و از منظری دیگر در تاریخ نقشه‌برداری و ترسیم نقشه جایگاه مهمی دارد. نقشه «بعضی از بلوکات دارالخلافه طهران»^۱ از این دست است. این نقشه دربردارنده نواحی و آبادی‌ها و رودها و کوه‌ها و تپه‌ها و رودهای جنوب شرق و جنوب غرب و غرب تهران و از نظر زمانی مقدم بر نقشه‌های شناخته اطراف تهران است. در نقشه دو تاریخ ۱۲۸۰ق و ۱۲۸۴ق مندرج است؛ اما به احتمال فراوان این نقشه پیش از سال ۱۲۸۰ق تهیه شده است. در این باره و درباره هویت این نقشه در مقاله به تفصیل سخن خواهیم گفت. نقشه بلوکات دارالخلافه متعلق به مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران است. آقای رضا فراستی تصویر نقشه در

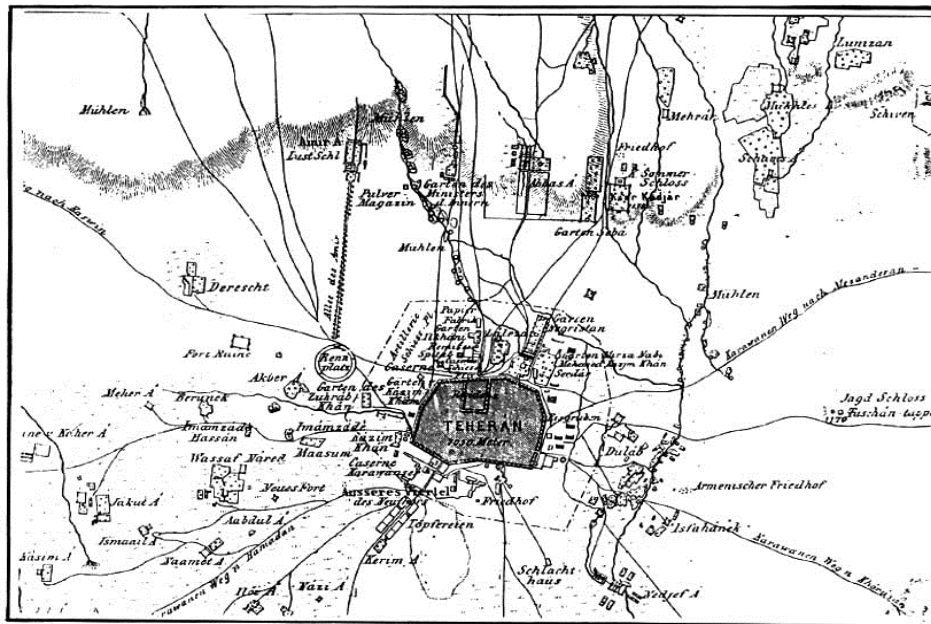
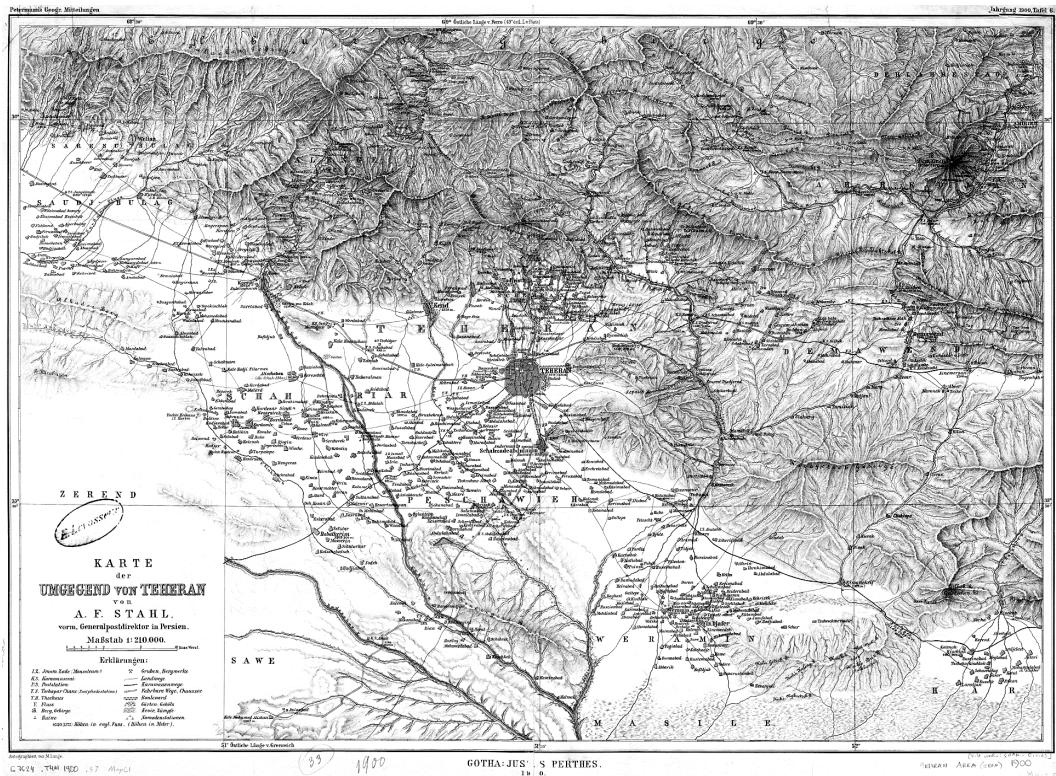
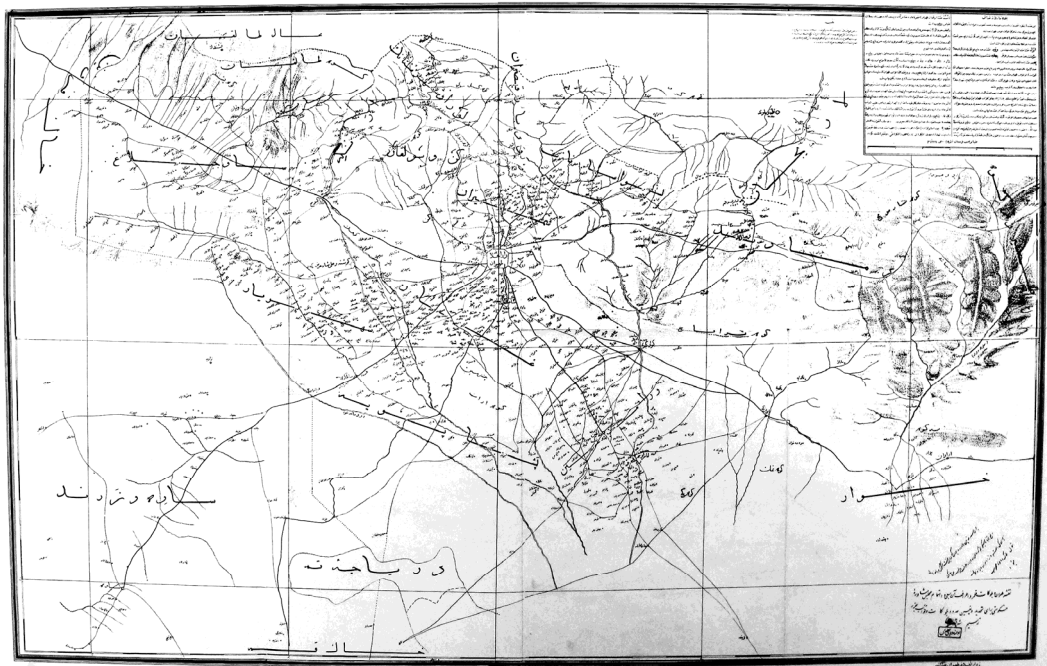

Fig. 1.8 Regional map of Tehran ca. 1860 before expansion of 1868

تصویر ۱. نقشه مناطق تهران، در حدود سال‌های ۱۲۸۰ق تا ۱۲۸۴ق (مأخذ: Marefat, 1980, 285).

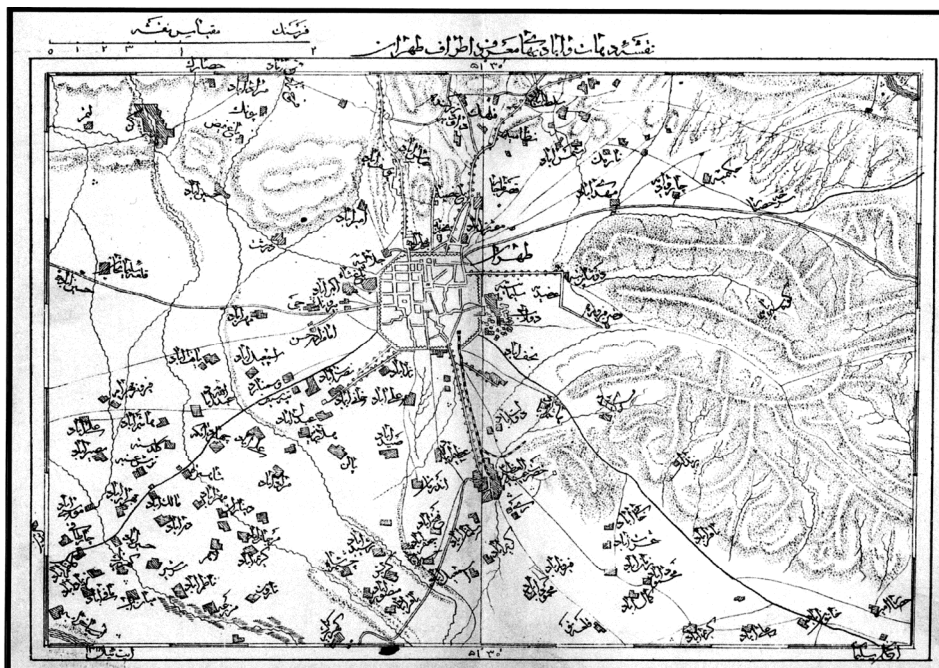

تصویر ۲. نقشه اطراف تهران الکساندر فردریش اشتال، ۱۳۱۸ ق (مأخذ: <http://nimrouz.com/blog/?p=165>).

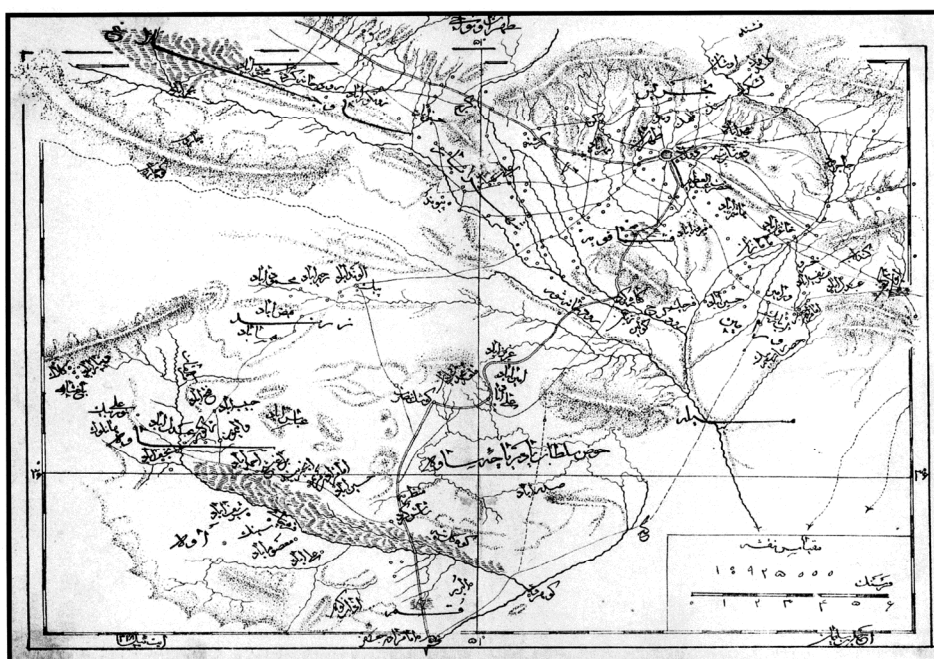

تصویر ۳. نقشه اطراف تهران و اطراف، ترسیم عبدالرزاق مهندس بغیری در سال ۱۳۲۸ ق (مأخذ: بغیری، ۱۳۲۸ ق).

۴. نقشه دهات و آبادی‌های معروف اطراف تهران، ترسیم احمد بن سلیمان در سال ۱۳۲۸ق^۷ (تصویر ۴)؛
۵. نقشه تهران و نواحی، ترسیم احمد بن سلیمان در سال ۱۳۲۸ق^۸ (تصویر ۵)؛

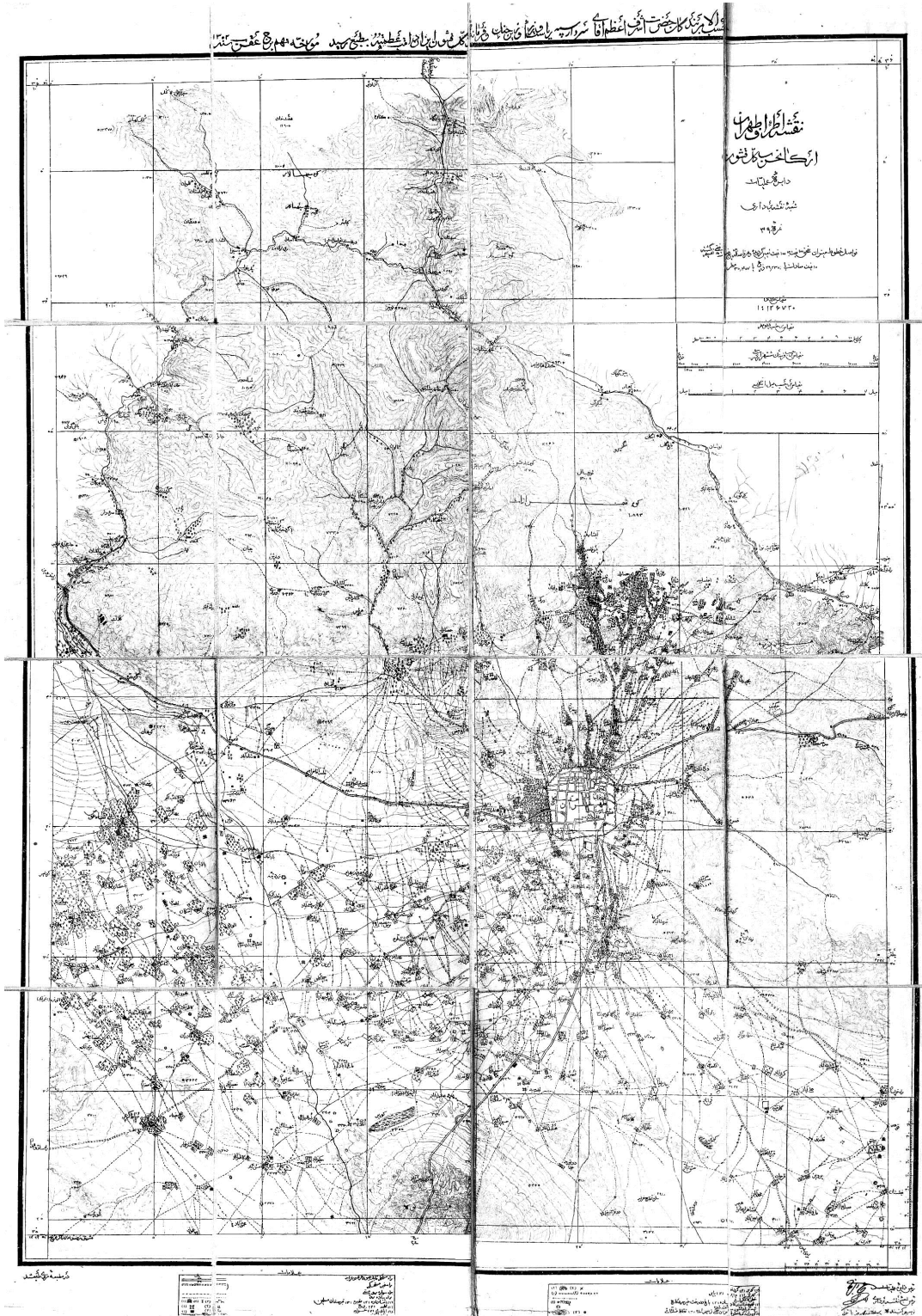

تصویر ۴. نقشه دهات و آبادی‌های معروف اطراف تهران، ترسیم احمد بن سلیمان در سال ۱۳۲۸ ق (مأخذ: صفی‌نژاد و دیگران، ۱۳۹۱: ۲۸).

تصویر ۵. نقشه تهران و نواحی، ترسیم احمد بن سلیمان در سال ۱۳۲۸ق (مأخذ: صفی‌نژاد و دیگران، ۱۳۹۱: ۲۹).

۶. نقشه اطراف تهران، ترسیم دایره عملیاتی کل قشون در سال ۱۳۰۲ ش^۹ (تصویر ۶):

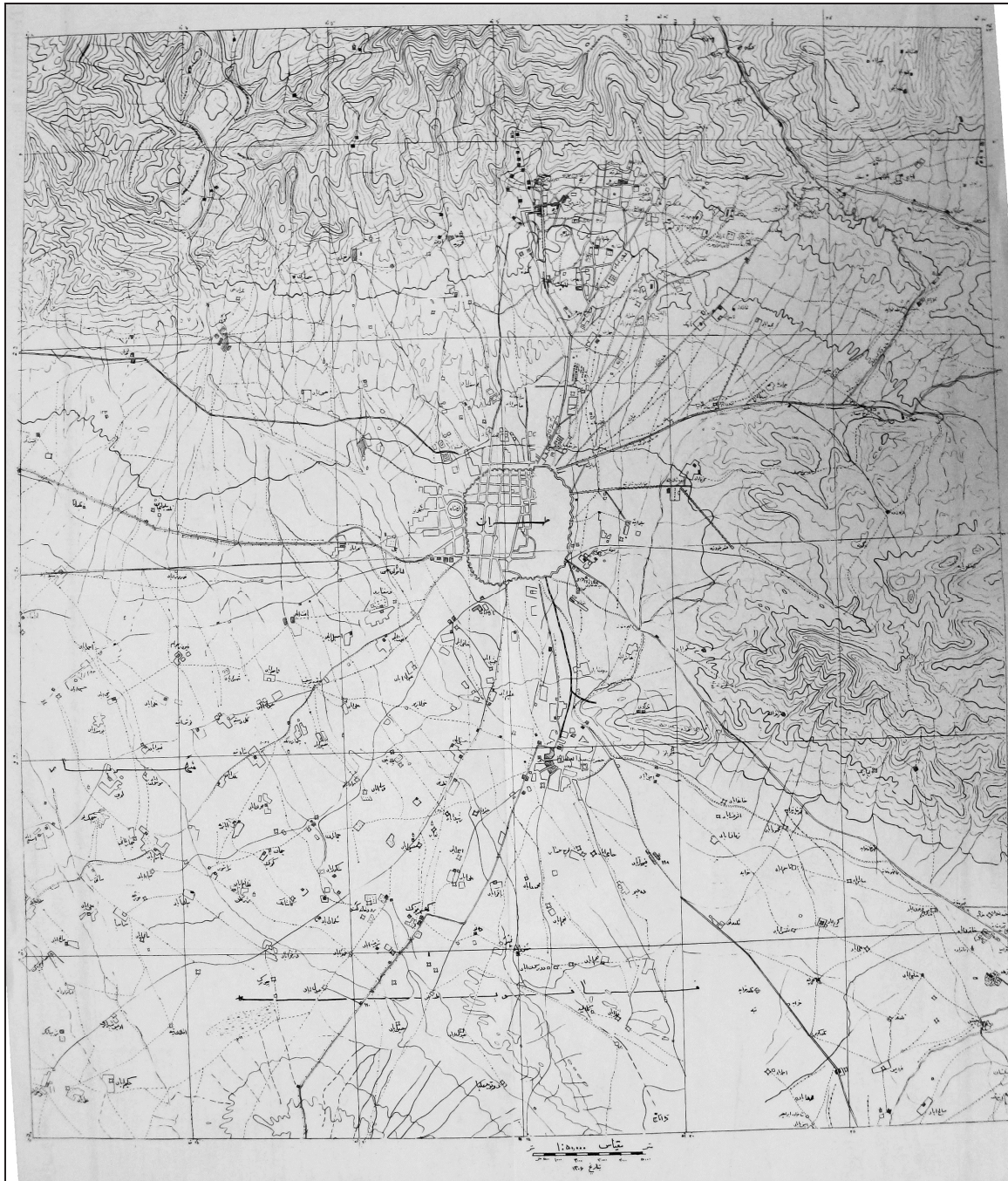

تصویر ۶. نقشه اطراف تهران، ترسیم دایره عملیاتی کل قشون در سال ۱۳۰۲ ش (مأخذ: گنجینه موزه ملک)

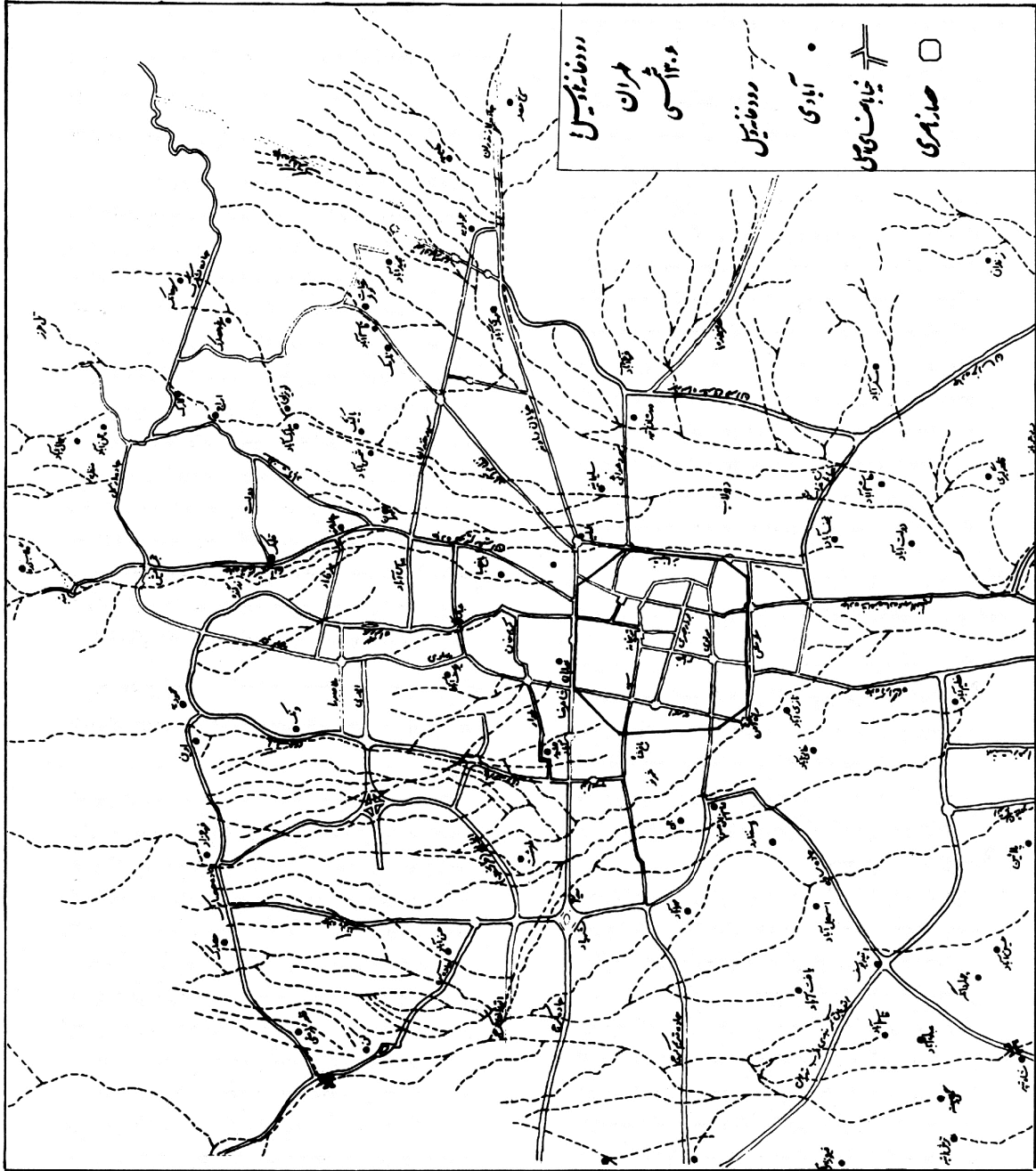
۹. نقشه تهران (شمال تهران)، ترسیم ستاد ارتش دایره جغرافیایی در سال ۱۳۱۵ش^{۱۲} (تصویر ۹)؛

۷. نقشه تهران در زمان رضا شاه (۱۳۰۶ش)^{۱۱} (تصویر ۷)؛

۸. نقشه رودخانه‌ها و مسیل‌های تهران در سال ۱۳۰۶ش^{۱۱} (تصویر ۸)؛

تصویر ۷. اطراف تهران در ۱۳۰۶ ش (مأخذ: معتمدی، ۱۳۸۱).

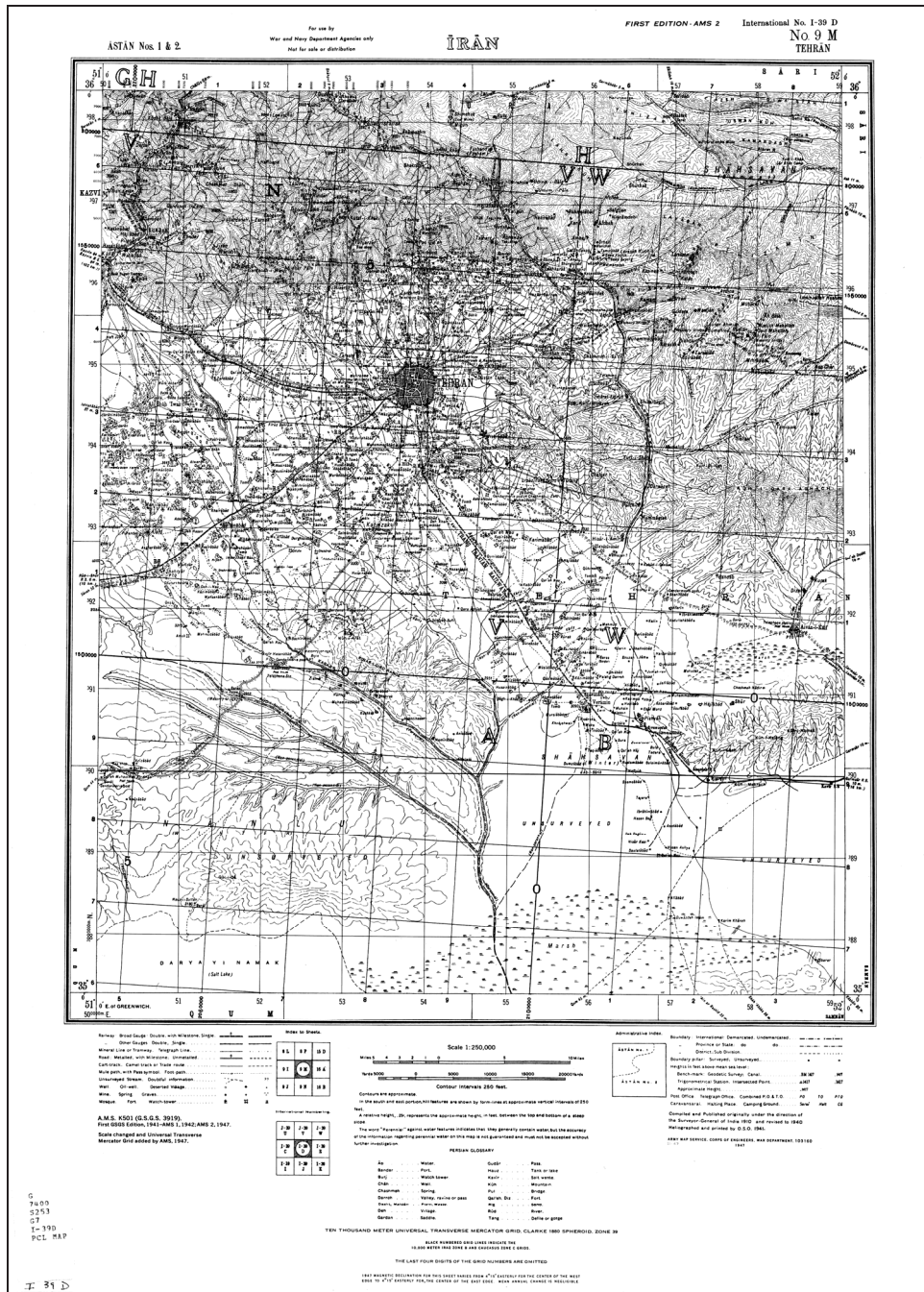

تصویر ۸. نقشه رودخانه‌ها و مسیرهای طهران در سال ۱۳۰۶ ش (مأخذ: معتمدی، ۱۳۸۱: نقشه شماره ۴۸).

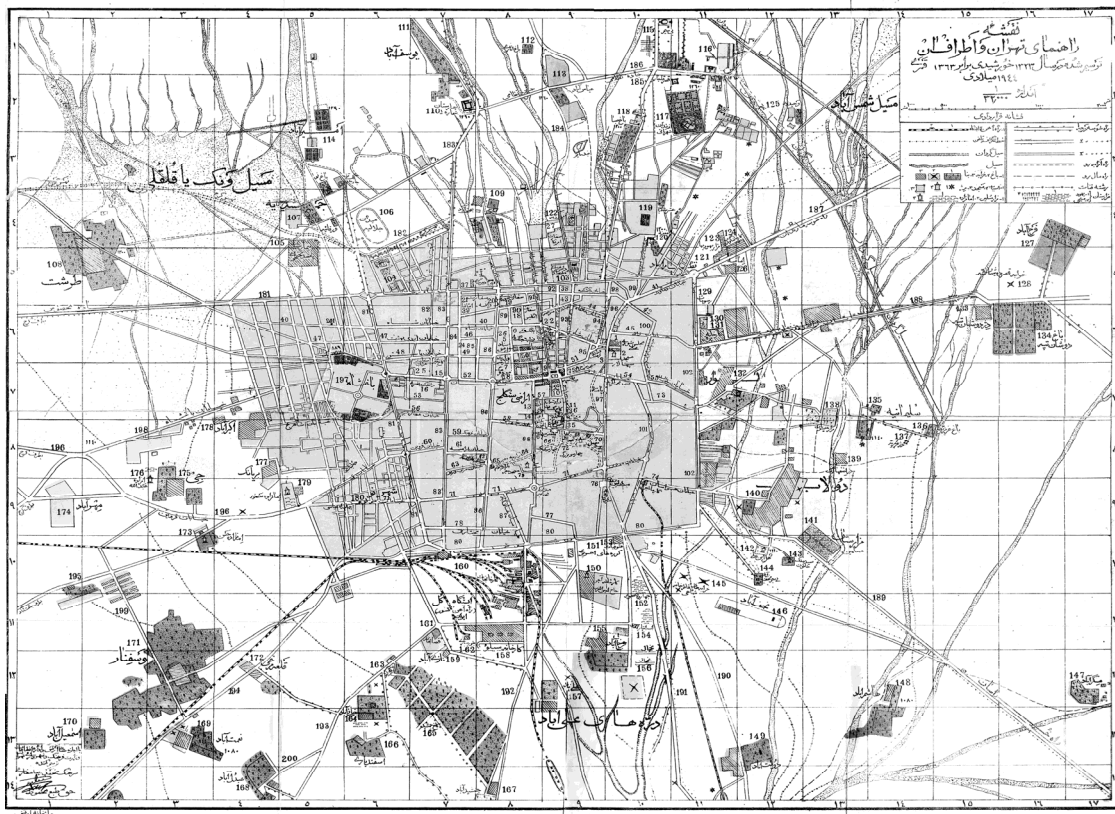
ارتش و اداره انطباعات وزارت فرهنگ و شهرداری
تهران) ۱۴ (تصویر ۱۱)؛

۱۰. نقشه اطراف تهران، ترسیم سرویس نقشه‌های ارتش
[آمریکا] در سال ۱۳۲۰ ش. ۱۳ (تصویر ۱۰)؛

۱۱. نقشه راهنمای تهران و اطراف آن در سال ۱۳۲۳ ش
ترسیم سرهنگ محمدرضا غفاری (با اجازه ستاد

تصویر ۱۰. نقشه اطراف تهران، ترسیم سرویس نقشه‌های ارتش [آمریکا] در سال ۱۳۲۰ ش
(مأخذ: http://www.lib.utexas.edu/maps/ams/iraq_and_iran)

تصویر ۱۱. نقشه راهنمای تهران و اطراف آن در سال ۱۳۲۳ ش. ترسیم سرهنگ محمدرضا غفاری

(مأخذ: <http://nimrouz.com/blog/?p=633>)

نفر صاحب‌منصبان اطریشی^{۱۶} چهارم نقشه مسیو و ت با شاگردان مرتبه اول پیاده نظام^{۱۷} پنجم نقشه اشتالخان آلمانی رئیس سابق پست‌خانه. [ششم: در حاشیه و ذیل عنوان «تنبیه» اشاره به نقشه دیگری هم شده است از نجم‌الدوله در سنه ۱۲۷۵] (بغایری، ۱۳۲۸ق).

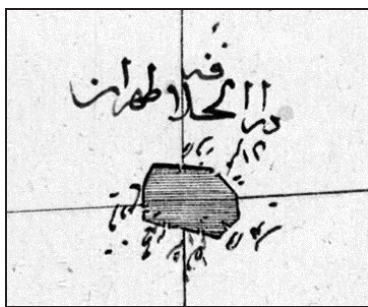
معرفی نقشه بلوکات

در بخش پیشین مقاله سعی کردیم با معرفی سایر نقشه‌های تهران، جایگاه نقشه بلوکات دارالخلافه را که از نظر زمانی بر سایر نقشه‌ها مقدم است معلوم کنیم. در ادامه به معرفی نقشه بلوکات می‌پردازیم.^{۱۹} همان‌طور که پیش از گفتیم نقشه بلوکات شامل نواحی جنوب شرق و جنوب غرب و

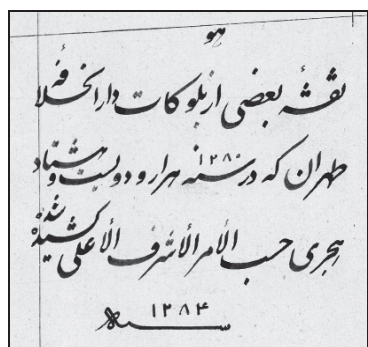
یکی از شناخته‌ترین این نقشه‌ها، نقشه تهران و اطراف، ترسیم عبدالرزاق مهندس که به آن اشاره کردیم. بغایری در حاشیه نقشه خود به برخی از منابع کار خود اشاره کرده و «انصاف و حق‌شناسی» و امانت‌داری‌اش در کار علمی سبب شده که سرنخ‌هایی از چند نقشه دیگر اطراف تهران هم به دست ما باشد. منابع او برای ترسیم نقشه اطراف تهران در سال ۱۳۲۸ق این‌ها بوده است:

به مقتضای انصاف و حق‌شناسی باید معروض داریم که در تألیف این نسخه گذشته از آنچه حقیر شخصاً نقشه‌برداری نموده به نقشه‌های ذیل نیز نظر داشته است.

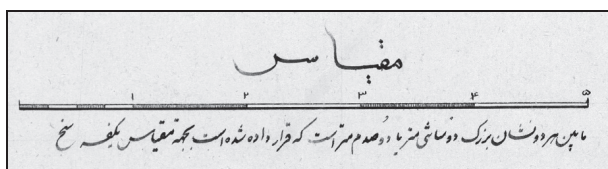
اول نقشه عبدالرسول خان مهندس دوم نقشه مرحوم حاج نجم‌الدوله با شاگردان مهندس سوم نقشه هفت

تصویر ۱۲. دارالخلافة طهران و دروازه‌ها.

تصویر ۱۳. عبارت حاوی تاریخ.

تصویر ۱۴. مقیاس نقشه.

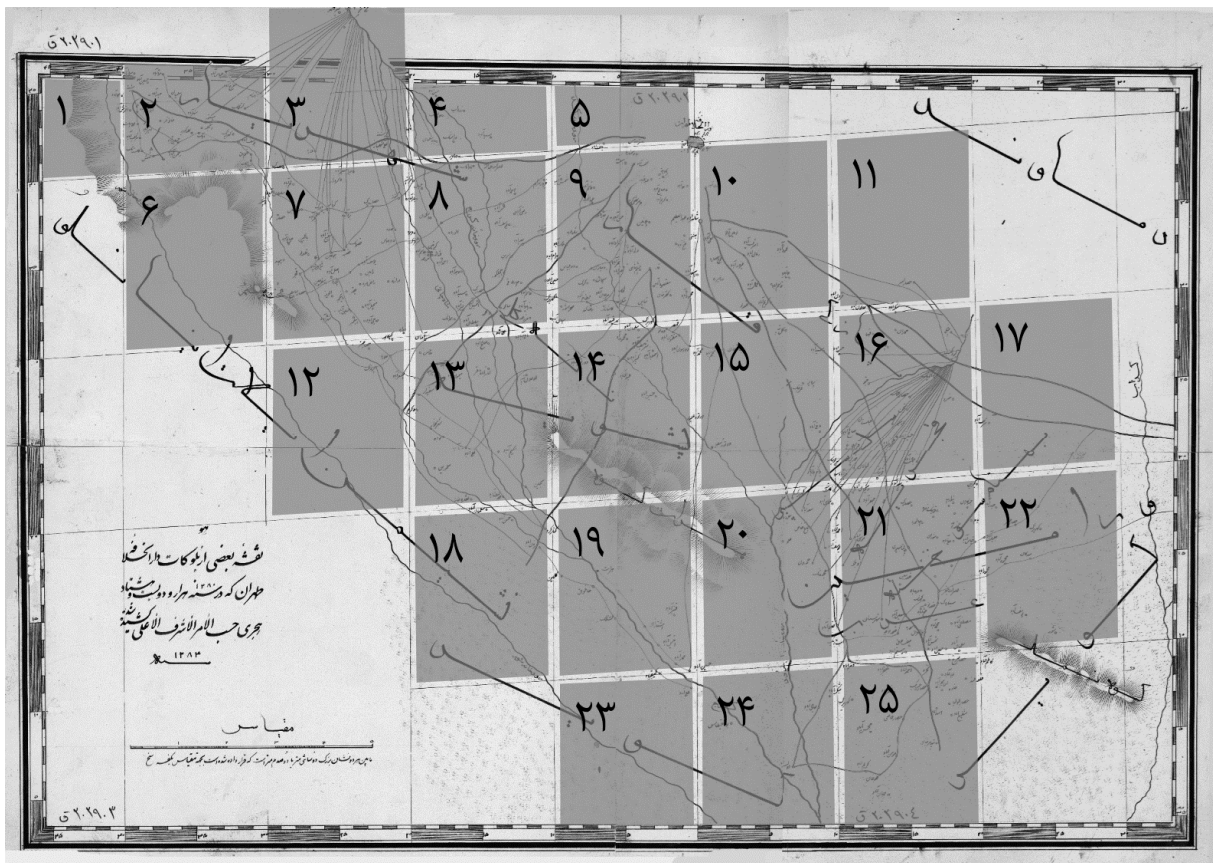
سایر آبادی‌هایی که در نقشه آمده است در ادامه خواهیم آورد. برای سهولت در یافتن آبادی‌ها، نقشه را مطابق تصویر ۱۵ به ۲۵ بخش تقسیم کرده ایم و اسامی هر بخش را به ترتیب ذیل شماره آن آورده ایم. نکته‌ای که در این اسامی جالب توجه است ضبط اسامی به همان صورتی است که تلفظ می‌شده است. این نکته از مقایسه نام آبادی‌ها با سایر نقشه‌ها خصوصاً نقشه بغایری برداشت می‌شود. علاوه بر نام آبادی‌ها راه‌هایی که ما بین این آبادی‌ها بوده و مسیرها هم به خوبی در نقشه مشخص است.

جنوب دارالخلافة طهران است. نقشه بلوکات در شرق منتهی به «دماوند» است؛ البته در منطقه دماوند فاقد جزئیات است. در جنوب شرقی منتهی به «کویر» و «کوه نمک» و «ورامین» است. در غرب به «شهریار» و در جنوب غربی به «نشمین ایالت اینانلو» و در جنوب به «کویر» منتهی است. در مرکز نقشه و در جنوب تهران نواحی «قار» و «پشوئه» دیده می‌شود. در این محدوده نواحی‌ای نظیر «بیات، نانه کلی، پازکی، قجریه، عرب، بهرام سوخته، سل سپی» در نقشه مشخص است. از شهر تهران تنها صورت کلی «دارالخلافة طهران» و دروازه‌های شهر پیش از گسترش ۱۲۸۰ق ترسیم شده است. دروازه‌های تهران که در نقشه مشخص است اینهاست: «دروازه دولت، شمران، دولاب، شاه عبدالعظیم، محمدیه و قزوین» (تصویر ۱۲). در نقشه کوه‌های «تخت رستم، کوه نمک، هرات کوه» و «رودخانه کند، رودخانه شور، رودخانه کرج، شاه چائی، کذاب، رودخانه جاجرود» مشخص است. اطلاعات حواشی نقشه فراوان نیست. در گوشه پایین و سمت چپ نقشه این عباراتی شامل عنوان نقشه و تاریخ دیده می‌شود (تصویر ۱۳):

هو

نقشه بعضی از بلوکات دارالخلافة طهران که در سنه ۱۲۸۰ هزار و دویست و هشتاد هجری حسب الامر الاشراف الاعلی کشیده شده سنه ۱۲۸۴.

و در پایین این عبارات مقیاس خطی نقشه مندرج است با این توضیح: «مابین هر دو نشان بزرگ دو سانتی‌متر یا دو صدم متر است که قرار داده شده است به جهت مقیاس یکفرسخ» (تصویر ۱۴).

تصویر ۱۵. راهنمای بخش بندی نقشه.

نام آبادی‌ها به ترتیب بخش‌های شماره‌گذاری شده:

۱. علی آباد؛
۲. سردار آباد، مردآباد، حسین آباد، رشته، حیدرآباد، سلمیان، فرخ آباد، عباس آباد، شهنام، اقرش آباد، ابراهیم آباد، علی بیات، شریف آباد، گلستانک، شش، امیرآباد، خاتونلر، حسین آباد، رحمن آباد، شهرآباد، کله کهریز، کشکک، استور، انجله، دهک، کهریزک، یوسف آباد، قبچاق، زرد آبک؛
۳. حصارک، ملارد، علی شهباز، کَرشته، [بیرون کادر]: سلیمانیه، کرج؛
۴. بها، بابا سلمان، حسن آباد، زرداب، سیدآباد، ده مویز، ورامنک [بالا]، ورامنک [پایین]؛
۵. یافت آباد، امامزاده حسن؛
۶. تپکنه؛
۷. لم آباد، سلطان آباد، ابراهیم آباد، کردزار، حصار، یاورک، فجرآباد، کرد امیر، حصار زیرک، بردآباد، کنوز، خاوه، فردوس، قصونک، قصبه، جوقین، شفیع آباد، بکا، شیراق، تپه، قلعه‌نو، بالکین، صالح آباد، پیوند، قجر، معراضین، اصل آباد، سقر چین، حصار ساطع، پلارد، یوسف آباد، رامین، الویز، نیکجه، شهرآباد، حسین آباد، راض مره، یقه، پیغمبر، منجیل آباد، حاجی آباد، درازه، زواره؛
۸. قراتپه، بلبان، دینارآباد، اسکمان، بادامک، امامزاده عبدالله، احمدآباد، فیروز بهرام، رضی آباد، حسن آباد، یوسف آباد، الورد، حصارک، نصیرآباد، قاسم آباد، احمدآباد، سیدآباد، خیرآباد، اسمعیل آباد، سلطان آباد، کلمه، سالو، چهارطاقی، قاسم آباد، زیادآباد، مزرعه، علی آباد، قندشه؛

۱۸. سلمان آباد، حسن آباد، زمان آباد، کنارکرد؛
۱۹. کلین، خانلوق، هرات، کشکک، کعباد، قنبرآباد، اشتازان، انیس آباد، خمارآباد، حسین آباد؛
۲۰. عزیزآباد، حلوائی، کهریزک، سعدآباد، باغ خاص، عجدون، عجدونک، یوسف آباد، احمدآباد، موسی آباد، کل تپه، خلط آباد؛
۲۱. ریحان آباد، جعفرآباد، موسی آباد، ولیکه، سعدآباد، حصارک، چالتاسیون، چالمورد، قونیک زهره، زوار بید، جمه کاران، بام، قلعه نو [بالا]، شوران، علی آباد، قیاس-آباد، قلعه سین، دره بالا، امامزاده جعفر، کهک، قلعه نو [پایین]، فتح آباد، معین آباد، شهرستان، آب باریک، سناردک، قلعه خواجه، هفت جوق، کیرین، رستم آباد، سلمان آباد، مصطفی آباد، محمدآباد، شمس آباد، حسین-آباد، بوالعرض، سوره؛
۲۲. حیدرآباد، خلیفه آباد، حصار مهتر، جلیل آباد، کهریزک، محمودآباد [بالا]، محمودآباد [پایین]، یوسف آباد، شور، مندکان؛
۲۳. علی آباد؛
۲۴. بوالقیطاس، دولت آباد، حاجی آباد، شکرآباد؛
۲۵. کهریزک، احمدآباد، جعفرآباد، حصار حسن بیگ، نظرآباد، حصار قاضی، محسن آباد، کریم آباد، مؤمن آباد، طوعان، جهان آباد، تپه مرجان، اسدآباد، شفیع آباد، حصار اولیا، حصار سرخ، علی آباد، ابراهیم آباد، خاوه، قلعه بلند، کاظم آباد.

هویت نقشه بلوکات و تاریخ ترسیم

همان طور که گفتیم نقشه بلوکات دارالخلافه دربردارنده نواحی جنوب شرقی و جنوب غربی و غرب دارالخلافه طهران است. از مقایسه نقشه بغایری و این نقشه درمی یابیم که بخش جنوبی و غربی نقشه بغایری با نقشه بلوکات شباهت دارد. با توجه به تاریخ مندرج در نقشه بلوکات

- مزرعه، کبوتین، وجه آباد، همدانک، حسین آباد، میان-آباد، چچلکو، ایرین، ترشنبه، ویره، سرخرک؛
۹. شمس آباد، کهریزک، بهرام آباد، ملک آباد، شاه طره، قاسم-آباد، عبدالآباد، ده عباس، کرک، نظام آباد، رضا کند، صحرا شور، قیصرآباد، کاشانک، مرجان آباد، سیمان، دنیاران، چهاردانگه، حسن آباد، مرادآباد، جعفرآباد، دینارآباد، شکرآباد، چشم شاهی، ولی آباد، کفترخان، محمودآباد، مقصودآباد، قار، اسمعیل آباد، فتح آباد، بهشتی، پلائین، مرتضی کرد، کریم آباد، صالح آباد، علی-آباد، عبدالآباد، خانی آباد، نعمت آباد، اسمعیل آباد، شاه عبدالعظیم، وسمنارد، کحک، تباین؛
۱۰. دولت آباد، تقی آباد، امین آباد، قوچ حصار، اشرف آباد، ده خیر، فیروزآباد، زمان آباد، محمودآباد، کمال آباد، قلعه نو، کریم آباد، قاسم آباد، علی آباد؛
۱۱. خاتون آباد، حصار امیر، فرون آباد؛
۱۲. کیکابور، حصار مهتر، علارد، پرندک، اصغرآباد، رباط کریم؛
۱۳. آدران، ده حسن، صدرآباد، نصیرآباد، میمون آباد، سفیدار، شترخوار، نوده، [وهن آباد]، امامزاده باقر، صالح آباد، مافی آباد، اوغلان تپه، علی آباد، حکیم آباد، معمورین، نقاره خانه، دولت آباد، بجین؛
۱۴. دورقوزآباد، عبدالآباد، حسین آباد، اسمعیل آباد، کهریزک، قمصر، دهنو، مفتون آباد، دورسون آباد، شریف-آباد، سلمان آباد، محمودآباد، کبیرآباد، دوتوه علیا؛
۱۵. محمدآباد، نجم آباد، دوتوه سفلی، جالترخان، سیدآباد، قرچک، مافی آباد، پردیز، کل تپه، داودآباد؛
۱۶. حسن آباد، شکرآباد، کبود گنبد، خسرو، چنگی، پلش، قها، جتو، حصار کلک، الویک، تجن، فیلستان، ارمبو، حسین آباد، محمودآباد، جمال آباد، صالح آباد، قرابلاغ، خورین، بونیک، خیرآباد، کتالان، قونیک، ممانان؛
۱۷. شریف آباد؛

می‌توان پرسید آیا نقشه بلوکات دارالخلافة یکی از منابع نقشه بغایری بوده است؟ آیا در میان منابع این نقشه، نقشه‌ای با ویژگی‌های نقشه بلوکات وجود ندارد؟ عبدالرزاق بغایری پاره‌ای از مشخصات منابع خود را در حاشیه نقشه‌اش آورده است و ما در پی نوشت صفحات قبل توضیحات او را آوردیم. از میان این توضیحات نکاتی که درباره اولین منبع نقشه‌اش نوشته بسیار جالب توجه است. این منبع نقشه «عبدالرسول خان مهندس» است:

عبدالرسول خان مهندس پسر عبدالحسین خان پسر حاج محمدخان صدر اعظم اصفهانی، اول کسی است که از اطراف تهران نقشه برداری نموده و آن مرد با هنر در زمان میرزا تقی خان اتابک اعظم مأمور ممیزی بلوکات طهران گشته و نقشه او شامل ورامین و پشاپویه و شهریار و غار است به مقیاس هر دو سانتیمتر یکفرسنگ که قریب ۱/۳۱۱۰۰۰ باشد (بغایری، ۱۳۲۸ق).

نکاتی که می‌شود از این نوشته استنباط کرد این‌هاست:

۱. اولین کسی که از اطراف تهران نقشه برداشته کسی به اسم عبدالرسول خان مهندس نوۀ صدر اعظم اصفهانی است.
۲. او در زمان صدارت امیرکبیر بین سال‌های ۱۲۶۴ تا ۱۲۶۸ق مأمور ممیزی بلوکات تهران بوده است. پس احتمالاً برداشت اطلاعات برای نقشه از همین زمان آغاز کرده است و شروع تهیه نقشه از این دوره بوده و در همین دوره یا پس آن به پایان رسیده است.
۳. نقشه او دربردارنده بعضی از نواحی اطراف تهران است و نه همه آن نواحی.
۴. نقشه او شامل ورامین و فشاپویه و غار و شهریار است؛ یعنی نواحی جنوب شرقی و جنوب غربی و غرب تهران.

۵. مقیاس نقشه هر دو سانتی‌متر یک فرسنگ است.

خصوصیات نقشه بلوکات را پیش از این برشمردیم. سه نکته آخری که از نوشته بغایری درباره نقشه عبدالرسول خان برداشت می‌شود با نقشه بلوکات دارالخلافة کاملاً منطبق است. یعنی موضوع نقشه و نواحی مندرج در آن و مقیاس نقشه. آیا نقشه بلوکات دارالخلافة همان نقشه عبدالرسول خان مهندس است؟

برای یافتن پاسخ قطعی به پرسش بالا فقط کافی است نشان دهیم تاریخ مندرج در نقشه بلوکات با توضیح بغایری منافاتی ندارد. در نقشه بلوکات دو تاریخ ۱۲۸۰ق و ۱۲۸۴ق مندرج است (تصویر ۱۳). همین نکته یعنی درج دو تاریخ در کنار هم در نقشه نشان می‌دهد که نقشه در یک سال تهیه نشده است. ضمناً با بررسی سایر نقشه‌های تاریخی درخواهیم یافت که معمولاً ترسیم این نقشه‌ها از برداشت اطلاعات تا ترسیم صورت نهایی چندین سال طول می‌کشیده است. برای مثال عبدالرزاق بغایری ۱۴ سال برای تهیه نقشه‌اش کار کرد (بغایری، ۱۳۲۸ق). نقشه دارالخلافة طهران ترسیم عبدالغفارخان نجم‌الملک که شروع برداشت اطلاعات برای آن از ۱۲۸۵ق بود تا ۱۳۰۵ق طول کشیده و در ۱۳۰۹ق به طبع رسیده است (عبدالغفارخان نجم‌الملک، ۱۳۰۹ق). یعنی از زمانی که تصمیم به برداشت نقشه گرفته شد تا زمانی که نقشه منتشر شد ۲۹ سال طول کشید. بنابراین ممکن است تهیه نقشه بلوکات از زمان صدارت امیرکبیر تا سال ۱۲۸۰ق یا ۱۲۸۴ق طول کشیده باشد. احتمال دیگر آن است که نقشه بلوکات نسخه‌ای دیگر از همان نقشه عبدالرسول خان باشد که شروع ترسیم آن در سال ۱۲۸۰ق بوده است و تمام آن نقشه را عیناً کپی کرده اند به شکلی که مقیاس نقشه و حدود آن تغییری نکرده است؛ و احتمال دیگر این است که نقشه در همان دوره صدارت امیرکبیر یا کمی پس از آن ترسیم شده باشد و عبارت حاوی تاریخ را بعداً به آن

افزوده باشند و آن را تکمیل کرده باشند. این احتمال وقتی قوت می‌گیرد که بدانیم عبدالرسول‌خان مهندس در تاریخ ۱۲۷۵ق ایران را ترک کرد و به فرانسه رفت و در سال ۱۲۸۳ق به ایران بازگشت (بامداد، ۱۳۵۷، ج ۵: ۱۴۷). یعنی در سال ۱۲۸۰ق که در نقشه مرقوم است او در ایران نبوده است. بنابراین شاید در این سال عبارات حاوی تاریخ به نقشه بلوکات افزوده شده و پس از بازگشت عبدالرسول-خان در سال ۱۲۸۴ق از او خواسته باشند که نقشه را تأیید کند و در همین زمان عبارت «سنه ۱۲۸۴» را به نقشه افزوده باشند. شاهد مؤید «افزوده شدن تاریخ ۱۲۸۴ق پس از ترسیم نقشه» این است که صورت نقشه دارالخلافه و دروازه‌های تهران است به شکل نقشه ۱۲۷۵ق و پیش از گسترش تهران در سال ۱۲۸۴ق (اعتماد السلطنه، ۱۳۹۱: ۳۶۲) ترسیم شده است. اگر زمان ترسیم نقشه ۱۲۸۴ق و پس از تخریب باروی قدیمی تهران بود باید این صورت مطابق حصار ناصری ترسیم می‌شد و نام دروازه‌ها مطابق دروازه‌های حصار ناصری نوشته می‌شد. بنابراین باید به یقین بگوییم که نقشه پیش از تاریخ ۱۲۸۴ق که در نقشه مرقوم است کشیده شده است و عبارت ۱۲۸۴ق بعداً به آن اضافه شده است.

بنا بر این با توجه به اشتراکات فراوان نقشه بلوکات و نقشه مورد اشاره بغایری یعنی نقشه عبدالرسول‌خان و با توجه به این نشانه‌ای که نافی یکی بودن این نقشه باشد در نقشه بلوکات و اشارات بغایری وجود ندارد، می‌توانیم مطمئن باشیم که نقشه بلوکات همان نقشه عبدالرسول‌خان یا نسخه‌ای دیگر از آن است و با توجه به توضیح بغایری این نخستین نقشه‌ای است که اطراف تهران ترسیم شده است و منبع سایر نقشه‌هایی بوده است که از اطراف تهران تهیه می‌شده است. بغایری در تهیه نقشه خود از نقشه عبدالرسول‌خان استفاده فراوانی کرده است و بخش‌هایی از

نقشه خود را از روی نقشه عبدالرسول‌خان مهندس کشیده است:

چون اینجانب طرف مغرب رود کرج را نقشه‌برداری نموده‌ام لهذا در این نقشه آنچه در مغرب رود کرج و شاه چائی باشد نقل از نقشه عبدالرسول‌خان و اشتال‌خان کردم و از سرچشمه رود کرج (کوه کندوان) تا آخر خاک ورامین را از روی نقشه‌های کار خود ساختم و آنچه از شهر ورامین به طرف مشرق است تا آخر خاک خوار از روی نقشه عبدالرسول‌خان و اشتال‌خان ساخته شد و از ورامین تا تهران و کلیه غار و پشاپویه و لوسانات و کن و سولقان و رودبار و لورا و شهرستانک را از روی کارهای چهارده ساله خودم ساختم و دماوند را از روی نقشه اشتال‌خان رسم نمودم.

درباره رسام

عبدالرسول‌خان مهندس کیست؟ علاوه بر اطلاعاتی که در حاشیه نقشه بغایری درباره عبدالرسول‌خان مهندس هست و پیش از این درباره آن سخن گفتیم، چند اطلاع دیگر درباره او در دست است که در کتاب‌ها تکرار شده است از جمله در کتاب شرح حال رجال ایران که بر اساس اطلاعاتی است که اعتماد السلطنه در *مرآت البلدان و منتظم ناصری* از او داده است.

عبدالرسول‌خان پسر عبدالحسین‌خان پسر صدر اصفهانی در سال ۱۲۷۵ هجری قمری به سرپرستی ۴۰ یا ۴۲ نفر محصل به پاریس اعزام شد و در این مدت که سرپرست بود خودش نیز مشغول به تحصیل گردید و زبان فرانسه و ریاضی را خوب آموخت و پس از هشت سال اقامت در فرانسه به ایران بازگشت مدتی در دارالفنون تدریس می‌نمود و معروف شده بود به عبدالرسول‌خان مهندس. بعد در سال ۱۲۸۸ قمری به

نیابت حکومت ملایر و تویسرکان رسید و پس از آن نیابت حکومت گیلان یافت و در سال ۱۲۹۱ قمری به منصب سرتیپی و شمایل و نشان آن نایل گردید و در همین سال که نایب الحکومه گیلان بود درگذشت (بامداد، ۱۳۵۷، ج ۵: ۱۴۷).

در کتاب *مرآت البلدان* نام عبدالرسول خان مهندس در شمار «شاگردان مرتبه اول هندسه قدیم» آمده است:

عبدالرسول خان ولد عبدالحسین خان اصفهانی به منصب سرتیپی اول و حمایل و نشان از این درجه رسید. مشارالیه در زبان فرانسه و علم ریاضی کامل [است] (اعتماد السلطنه، ۱۳۷۶، ج ۲ و ۳: ۱۰۸۷).

از سایر کارهای عبدالرسول خان مهندس اطلاعی در دست نیست. منوچهر ستوده در مقاله‌ای با عنوان «کاروان سراهای تهران قدیم» از نقشه‌ای یاد کرده که عبدالرسول خان مهندس از تهران و به دستور امیرکبیر تهیه کرده و چاپ رسانده است (ستوده، ۱۳۶۳). آقای دکتر ستوده در گفتگو با نگارنده گفتند منظورشان از این نقشه همان نقشه اطراف تهران بوده است و نه نقشه‌ای از شهر تهران.

نتیجه‌گیری

دیدیم که نقشه «بعضی بلوکات دارالخلافه تهران» از نظر زمانی مقدم بر سایر نقشه‌های اطراف تهران است. این نقشه چنان‌که که گفتیم به احتمال همان نقشه‌ای است که عبدالرسول خان مهندس در زمان مأموریت‌اش بر ممیزی بلوکات دارالخلافه در زمان صدرات میزرا تقی خان امیرکبیر تهیه کرده است. احتمالاً تاریخ شروع تهیه این نقشه در این دوره بوده و تاریخ پایان ترسیم نقشه در سال ۱۲۸۰ق یا ۱۲۸۴ق. شاید هم نقشه عبدالرسول خان در همان دوره صدرات‌اش ترسیم شده است و در سال ۱۲۸۰ق تا ۱۲۸۴ق نسخه‌ای دیگر از روی آن ترسیم کرده اند. بنا بر

گفته بغایری می‌توانیم این نقشه را نخستین نقشه اطراف تهران بدانیم.

پانوشت‌ها

۱. از آقای دکتر فرهاد تهرانی که تصویر نقشه را در اختیار بنده قرار دادند بسیار متشکر ام.
۲. در این مقاله از عنوان مختصر «نقشه بلوکات» برای نام بردن از این نقشه استفاده می‌کنیم.
۳. در این نقشه نام و نشان و تاریخی نیست. مینا معرفت در پایان‌نامه دکتری‌اش با عنوان *ساختن برای قدرت: معماری تهران بین سال‌های ۱۹۲۱ تا ۱۹۴۱* در دانشگاه هاروارد در سال ۱۹۸۰م، تاریخ نقشه را ۱۸۶۰م و قبل از توسعه ۱۸۶۷م دانسته است ولی منبعی برای آن ذکر نکرده است. بازترسیمی از این نقشه را محسن معتمدی در کتاب *جغرافیای تاریخی تهران* چاپ کرده است (نقشه شماره ۴۷). او نقشه را «راه و رودخانه‌های تهران و حومه حدود سال‌های ۱۲۸۶ (ناصر الدین شاه)» نامیده و تاریخ آن را حدود ۱۲۸۶ق معادل ۱۸۷۰م دانسته است. او هم منبعی برای این قول نیاورده است. با توجه به اینکه حدود حصار ناصری با خط‌چین در این نقشه مشخص است حدس ما این است که این نقشه کمی پیش از ساخت حصار ناصری در سال ۱۲۸۴ق مثلاً در فاصله ۱۲۸۰ق تا ۱۲۸۴ق ترسیم شده است.

4. Karte der Umgegend von Tehran
5. Alexander Friedrich Stahl
6. <http://www.worldcat.org/title/karte-der-umgegend-von-teheran/oclc/052663387>.
این نقشه در وبگاه نیمروز منتشر شده است:

<http://nimrouz.com/blog/?p=165>

۷. این نقشه را مؤسسه جغرافیایی و کارتوگرافی سحاب با عنوان «نقشه تهران و اطراف در زمان احمد شاه» چاپ کرده است. نک: (بغایری، ۱۳۲۸ق).
۸. این نقشه در کتاب *دومین اطلس جغرافیایی دوره قاجار* چاپ شده است. نک: (صفی‌نژاد و دیگران، ۱۳۹۱، ۲۸).

۹. این نقشه در کتاب دومین اطلس جغرافیایی دوره قاجار چاپ شده است. نک: (صفی‌نژاد و دیگران، ۱۳۹۱، ۲۹).

۱۰. این نقشه را «شعبه نقشه‌برداری دایره عملیات ارکان حرب کل قشون» در زمان فرماندهی رضاخان بر قشون و وزارت جنگ تهیه کرد و در نخستین روزهای نخست-وزیری او در نهم آبان سال ۱۳۰۲ش به چاپ رساند و از آن پس دیگر منتشر نشد؛ نسخه‌ای از آن در موزه ملک نگهداری می‌شود. این نقشه در شماره‌های آینده مجله‌اثر منتشر خواهد شد.

۱۱. این نقشه در کتاب جغرافیای تاریخی تهران در فهرست نقشه‌ها با عنوان «نقشه تهران در زمان رضاشاه (۱۳۰۶ش)» چاپ شده است. زیر آن تاریخ ۱۳۰۶ مندرج است.

۱۲. این نقشه در کتاب جغرافیای تاریخی تهران نقشه شماره ۴۸ چاپ شده است. به نظر می‌رسد این نقشه بازترسیمی از یک نقشه دیگر باشد. نویسنده در این باره توضیحی نداده است.

۱۳. این نقشه متعلق به آقای غلامرضا سحاب است که در وبگاه نیمروز منتشر شده است:

<http://nimrouz.com/blog/?p=622> به احتمال فراوان این نقشه برگرفته از قطعه‌ای از یک نقشه بزرگ‌تر است. این نقشه شاید همان نقشه شماره ۷ باشد.

۱۴. این نقشه بین سال‌های ۱۹۱۰م/ ۱۲۸۹ش و ۱۹۴۰م/ ۱۳۱۹ش تهیه و در سال ۱۹۴۱م/ ۱۳۲۰ش منتشر شد. در همین فاصله و در همین پروژه نقشه‌های فراوانی از ایران تهیه شده که بیشتر شهرهای ایران را در بر دارد و شامل ۲۵۵ قطعه است. این نقشه‌ها در مجموعه نقشه‌های کتابخانه پری کاستانیدا در دانشگاه تگزاس (Perry-Castañeda Library) نگهداری می‌شود. وبگاه کتابخانه‌های دانشگاه تگزاس آنها را منتشر کرده است: http://www.lib.utexas.edu/maps/ams/iraq_and_iran/

۱۵. این نقشه متعلق به آقای غلامرضا سحاب است؛ بازترسیمی از آن در کتاب جغرافیای تاریخی تهران نقشه

شماره ۵۱ چاپ شده است و تصویر اصل آن در وبگاه نیمروز منتشر شده است:

<http://nimrouz.com/blog/?p=633>

۱۶. «مرحوم حاج نجم‌الدوله بعد از آنکه شهر تهران را به همراهی شاگردان مهندس دارالفنون به مقیاس ۱/۴۰۰۰ نقشه‌برداری کرده نسخه آن را به طبع رسانید پاره‌ای از آبادی‌های اطراف طهران را نیز از قبیل دولاب و بهجت‌آباد و جلالیه و باغ شاه و امامزاده حسن و جی و بریانک و خانی‌آباد و اسفندیاری و بخشی‌آباد و علی‌آباد به مقیاس ۱/۴۰۰۰ نقشه‌برداری کرده ولی نسخه آن نقشه‌ها چاپ نشده است». نک: حاشیه نقشه بغایری.

۱۷. «هفت نفر از صاحب‌منصبان اطریشی در سنه ۱۲۹۸ به ریاست بارون لیتنر از دولاب و دوشان‌تپه تا اُزگل و سلطنت‌آباد و تجریش و اوین و ونک و امیرآباد تا امامزاده حسن را به مقیاس ۱/۲۵۰۰۰ قدمی نقشه‌برداری نموده اند. (مقصود از صاحب‌منصبان اطریشی که ذکر شد، صاحب‌منصبان ایرانی است که موافق نظام اطریشی تحصیل کرده اند تا مخفی نماند)». نک: حاشی [نقش] بغایری.

۱۸. «مسیو وت آلمانی معلم پیاده‌نظام مدرسه دارالفنون به شاگردان طبقه اول پیاده‌نظام تقریباً از سنه ۱۳۰۸ تا سنه ۱۳۱۱ نقشه از شمال تهران تا قصر قاجار و عباس‌آباد و یوسف‌آباد و بهجت‌آباد و جلالیه به مقیاس ۱/۱۲۵۰۰ برداشته است». نک: حاشیه نقشه بغایری.

۱۹. «در حین طبع نقشه نقشه دیگری به دست آمد که مرحوم نجم‌الدوله در سنه ۱۲۷۵ ساخته بودند و آن نقل شده بود از روی نقشه مسیو کرشیش‌خان معلم توپخانه مدرسه دارالفنون که شاگردانش هر کدام یک سمت تهران را نقشه‌برداری نمودند و میرزا فضل‌الله یاور توپخانه تمام آنها را روی یک صفحه رسم نموده بود و آن به مقیاس هر هزار قدم یک ابهام است و تا دو فرسنگی اطراف را همین‌طور نقشه‌برداری نموده بودند». نک: حاشیه نقشه بغایری.

۲۰. در این بخش اعلام را همان‌طور که در نقشه مضبوط است آورده ایم.

منابع:

- ستوده، منوچهر (۱۳۶۳). «کاروانسراهای تهران قدیم». در: آینده، سال دهم، شماره ۱۲ (اسفند ۱۳۶۳).
- صفی‌نژاد، جواد و غلامرضا سحاب و سعید بختیاری (۱۳۹۱). *دومین اطلس جغرافیایی دوره قاجار*. تهران: دنیای جغرافیایی سحاب.
- عبدالرزاق مهندس بغیری (۱۳۲۸ ق.). نقشه تهران و اطراف در زمان احمد شاه. مؤسسه جغرافیایی و کارتوگرافی سحاب. تهران.
- عبدالغفار خان نجم‌الملک (۱۳۰۹ ق.). نقشه شهر دارالخلافه ناصری تهران. سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح. تهران.

- محمد حسن خان اعتماد السلطنه (۱۳۶۳). *مرآت البلدان*. به کوشش عبدالحسین نوایی و میرهاشم محدث. ۴ ج. تهران: دانشگاه تهران.

- محمدحسن خان اعتمادالسلطنه (۱۳۹۱). *رساله تغییر وضعیت دارالخلافه*. در: اعتماد السلطنه، *رسائل اعتماد السلطنه*، به کوشش میرهاشم محدث. تهران، اطلاعات.

- معتمدی، محسن (۱۳۸۱). *جغرافیای تاریخی تهران*. تهران: نشر دانشگاهی.

- Marefat, Mina (1980). *Building to power: Architecture of Tehran 1921-1941*. PhD Thesis. Harvard University.
- <http://nimrouz.com/blog>
- http://www.lib.utexas.edu/maps/ams/iraq_and_iran/
- <http://www.worldcat.org/title/karte-der-umgegend-von-teheran>